

Ziyodilla ZINATULLAYEV
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN,
Lecturer of Department of Islamic History and
Source Studies IRCICA ziynatullayev90@mail.ru

ТУРК ҲОҚОНЛИГИ ДАВРИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ДИНЛАР ВА УЛАРНИНГ БОШҚАРУВ ТИЗИМИГА ТАЪСИРИ

RELIGIONS PRACTICEED IN CENTRAL ASIA DURING THE TURKISH KAGANAT PERIOD AND THEIR INFLUENCE ON THE GOVERNANCE SYSTEM

РЕЛИГИИ, ПРАКТИКОВАВШИЕСЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПЕРИОД ТЮРКСКОГО КАГАНАТА, И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СИСТЕМУ УПРАВЛЕНИЯ

АННОТАЦИЯ. Ислом кириб келиши арафасида Марказий Осиё турли халқлар ва маданиятларнинг ассимиляция жараёни фаол кечган ҳудуд бўлиши билан бир қаторда минтақада турли дин ва таълимотлар чуқур илдиз отган эди. Мазкур эътиқодлар жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жуда катта таъсирга эга бўлган. Мақолада Марказий Осиёнинг исломгача бўлган даврдаги қадимги динлари ва бошқарув тизими бирламчи манбалар ва илмий адабиётлар асосида ёритилган.

Калит сўзлар: зардуштийлик, буддавийлик, нәсториийлик, Марказий Осиё, Аҳамонийлар, Буюк улак йўли, Ғарбий Турк ҳоқонлиги, ябғу, қора будун.

ABSTRACT: On the eve of the arrival of Islam, Central Asia was a region where there was an active assimilation of various peoples and cultures, and various religions and beliefs were deeply rooted in this region. These beliefs have had a great impact on the socio-political life of society. Based on primary sources and scientific literature, the article describes the ancient religions and the system of government in Central Asia in the pre-Islamic period.

Key Words: zoroastrianism, buddhism, nestorianism, Central Asia, Ahamonids, Great Silk Road, Western Turkic Khanate, Black Budun.

АННОТАЦИЯ. Накануне прихода ислама, Центральная Азия была регионом, где происходила активная ассимиляция различных народов и культур, и в этом регионе глубоко укоренились различные религии и вероубеждения. Эти убеждения оказали большое влияние на социально-политическую жизнь общества. В статье на основе первоисточников и научной литературы описаны древние религии и система управления Центральной Азии в доисламский период.

Ключевые слова: зороастризм, буддизм, несторианство, Центральная Азия, Ахемениды, Великий Шелковый путь, Западно-Тюркский Каганат, ябгу, кора будун.

VI-VII асрларда Турк ҳоқонлиги ҳудудида яшаган халқлар турли диний ғоялар таъсирида бўлган. Деярли ҳар бир уруғ ёки қабила ва халқнинг ўз дини бўлган. Шу боисдан турк қабилаларида кўп ҳудулик кенг тарқалган.

Турк ҳоқонлиги даврида ҳам Ўрта Осиёда анимизм ва шаманизм мавжуд эди. Шунингдек, ота-боболар руҳига сиғиниш ҳам туркий халқлар ўртасида X асрга қадар кенг тарқалган диний тасаввур бўлиб қолган. Бу ақида руҳ ўлмайди, у нариги дунёда ҳам яшайди деган тасаввурларга асосланган. Бундай тасаввурлар қадимий туркийлар ҳаётида ғайриоддий амалиётларни келтириб чиқарган. Масалан, 576 йилда Истами ҳоқоннинг дафн маросимида унинг ўғли отаси миниб юрган отларни, шу билан бирга тўрт ҳарбий асирни унинг руҳига қурбон қилган. Айрим манбаларда ўша давр воқелигига тўғри келмайдиган шубҳалик маълумотлар ҳам келтирилади. Улардан бири Муқан Ҳоқон вафоти билан боғлиқ. Муқан ҳоқон вафот этгач, унга “қолдирилган кун”да хизмат қилиш учун 20000 киши қурбон қилиниб, бирга кўмилгани хабар қилинади [8:105].

Ҳоқонлик аҳолисининг аксарияти бу даврда тангричилик – кўк-осмон билан боғлиқ, азалий – Ашина даври эътиқодида бўлган. Қолаверса, туркийлар тангричилик, зардуштийлик ва буддавийликда яратувчига бўлган умумий эътиқодни тушунишган. “Буғут ёдгорлиги”да ҳам, Урхун битикларидаги каби ҳоқон ўз вазифасига кўра Тангри ва халқ ўртасидаги воситачи эканлиги таъкидланади. Чунки, туркларнинг умумий диний эътиқоди йигирма йил (535-555) ичида уларни қабилалар иттифоқига бирлаштириб, қудратли давлат тузишларига имкон берган эди. VI асрнинг

70-йилларида Турк ҳоконлиги халқлари ҳаётига зардуштийлик ва буддавийлик каби динларнинг кириб келиши ҳамда улар ҳаётидан ўрин олиши диний ва миллий бағрикенгликдан ўзга нарса эмас эди [7:53].

Юқорида баён этилган эътиқодлардан ташқари, VI-VII асрларда туркий халқлар орасида зардуштийлик, буддавийлик, монийлик, маздакийлик, тангричилик каби диний таълимотлар, шунингдек, настурийлик дини ҳам анчагина кенг тарқалган.

Бу даврда Марказий Осиёда айниқса зардуштийлик кенг тарқалган бўлиб, у Сосонийлар Эронида амал қилган зардуштийликдан фарқланган. Эронда зардуштийлик расмий давлат дини мақомида, қатъий талаблар асосида ривожланган. Марказий Осиёда эса, унга диний толерантлик туфайли амал қилинган [7:50].

Қадимги Хоразмда вужудга келган зардуштийлик аҳамонийлар, африғийлар ва сосонийлар салтанатида давлат динига айланади. Бу империялар милоддан аввалги VI асрдан эрамизнинг VII асригача деярли ўн уч аср давомида Яқин ва Ўрта Шарқнинг жуда катта қисмида ҳукронлик қилган [5:64]. Узоқ йиллар давомида давлат дини сифатида амал қилиб келинган зардуштийлик дини жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётида, шу билан биргаликда давлат бошқарув тизимида чуқур илдиз отганлиги боис, ислом кириб келгач маҳаллий халқларнинг ўз динидан воз кечиши осон кечмаган.

Исо Жабборов “Буюк Хоразмшоҳлар давлати” номли китобининг “Қадимий Хоразмшоҳлар давлатининг ҳомий авлиёлари ва маъбудалари” қисмида зардуштийлик дини ҳақида атрофлича маълумот бериб, машҳур диншунос Мери Бойснинг қуйидаги фикрини келтиради; “Эроннинг (антик Хоразмнинг ҳам – И.Ж) ҳокимияти зардуштийликка улкан обрў-эътибор келтирди ва унинг таълимотидаги айрим энг муҳим жиҳатлар яҳудийлик, насронийлик, ислом динлари ҳамда гностик мазҳаблар томонидан ўзлаштирилди. Шарқда зардуштийлик буддавийликнинг шимолий варианты ривожига таъсир кўрсатди” [5:64]. Албатта Мери Бойс бу фикрини ўзининг узоқ йиллик изланишларига таянган ҳолда айтган бўлиши мумкин. Лекин юқорида санаб

ўтилган яҳудийлик, насронийлик ва ислом динлари самовий динлар бўлиб, уларга нозил қилинган китобларда бир-бирини тасдиқ этувчи маълумотлар зикр этилган. Қолаверса, яҳудийлик дини милоддан аввалги XIII асрда Мисрда Рамзес II ҳукмронлиги даврида яъни Зардушт яшаган даврдан (Зардуштийлик анъанасига биноан унинг ҳаёт даври эрамиздан аввалги VII аср охири VI аср бошларига тўғри келади) анча аввал вужудга келган. Шунингдек, насронийликда ҳам, исломда ҳам оташпарастиликка ўхшаш маросимлар ёки ўликнинг офтобда қуришиб, баъзида ўликни итларга едириб, сўнг суякларини махсус идишларга (остадон) солиб қўмиш каби одатлар мутлақо йўқ. Абу Райҳон Беруний ўзининг “Осор ул-боқия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) асарида Зардуштни “каззоб” яъни сохта пайғамбар деб атайди [2:238].

Шунга қарамай зардуштийлик жамият ижтимоий ҳаётига катта таъсир кўрсатган ва узоқ йиллар давомида давлат дини даражасида бўлиб келган. Зардуштийлик турли минтақаларда турлича ривожланган. Эрон зардуштийлари билан Марказий Осиё зардуштийларининг эътиқодида ўзига хос фарқлар бўлган.

VII-VIII асрларда аҳолининг кўпчилиги қисми зардуштийликнинг Марказий Осиёдаги турига сиғинган. Бунга мисол тариқасида қуйидаги маълумот асос бўлади. Хитой манбаларининг бирида Самарқанд атрофида яшовчи 200 оила ҳақида сўз юритилиб, уларнинг вафот этган кишилари қандай дафн қилингани ҳақида шундай дейилади: улар сайхон бир жойга қўра қуриб, унга итларни қамаб қўядилар ва ўлган кишиларнинг мурдасини шу қўрага ташалайдилар. Сўнг уларни суякларини йиғиб олиб, ерга қўмадилар. Бу урф-одатлар Страбон ва Юстин томонидан қайд этилган, анча аввал яшаган оташпарастиларнинг урф-одатига ўхшайди: улар келтирган маълумотда юқорида келтирилган маросим зардуштийларнинг дафн маросими бўлиб, бунда шундай фарқ борки, эътиқодли зардуштийларнинг суякларини лойдан ясалган махсус тобутга – остадонга (оссуарийга) солиб қўмар эдилар [10:182].

Исломга қадар Фарғонанинг пойтахти бўлган Косон ҳақида Ал-Масъудийнинг ёзишича, Ковус исмили подшоҳ қурдирган Ковусон номли ибодатхона бўлган, унинг

биноси ғаройиб кўринишли эди. Унда одамлар куёшга ва самовий жисмларга ибодат қилганлар ҳамда бино ичидаги махсус ўчоқда муқаддас олов доимий тарзда ёниб турган [3:249].

Минтақада тарқалган диний эътиқодларидан яна бири буддавийлик бўлган. Кушонлар давридан бошлаб Марказий Осиёнинг жанубий минтақаларида, асосан шаҳарларда, савдогарлар ўртасида буддавийлик кенг ёйила бошлади. Турк ҳоконлигига қадар Марказий Осиё (Бактрия ва Парфия) буддизмнинг Хитойга тарқалишидаги транзит худуд вазифасини бажарган. Буддавийлик кенг тарқалган худудлардан бири Шарқий Туркистон эди. Хитой манабаларига кўра, 713 йилда у ерда 5358 монастир ва 126100 роҳиб рўйхатга олинган [7:52].

Исломдан олдинги даврда Қува шаҳрида икки бинодан иборат буддавийлик ибодатхонаси мавжуд бўлиб, уларнинг эшиклари алоҳида жойлашган. Ибодатхонага кираверишда отларнинг ва соқолли маъбудаларнинг ғоят катта ҳайкали бўлиб, унинг пешонасида одамнинг бош суяги тасвирланган. Ибодатхона биноларида будда пантеони худоларининг лойдан ишланган ранг-баранг ҳайкалчалари ҳам топилган. Яна Хитой манабаларида Кушония шаҳрида (Каттақўрғон яқинида) VII асрда бир ибодатхона бўлиб, унда шаҳар ҳокими ҳар куни эрта тонгда қандайдир расм-русумлар ўтказган; “бу бинонинг шимол томонидаги деворда хитой императорларининг, ғарб томонидаги деворда эрон ва рим подшоҳларининг, шарқ томонидаги деворда турк ва ҳинд ҳокимларининг расмлари бўёқ билан ишланган” [10:185]. Бу каби маълумотлар Марказий Осиёда тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик жуда кенг ривожланганидан далолат беради.

Муқан (553-572) ҳоконнинг укаси Тагпар (572-581) буддавийликни қабул қилиб, монастирлар қурилиши ва буддавийларнинг каноник асарларини таржима қилинишига ҳомийлик қилган [11:333].

VII асрнинг 30 йилларида Сюань Цзян Самарқандда бўш ётган иккита будда ибодатхонасини кўрган. Бироқ VII аср бошларида Сўғда буддавийлик сусайган бўлса, бошқа районларда – Фарғона ва Тоҳаристонда буддавийлик ёдгорликлари ҳали ҳам борлиги аниқланган [10:182].

Арабларга қадар Марказий Осиёда настурийлик дини ҳам тарқалган. Самарқанд, Бухоро ва Чочга настурийлик 412-720 йиллар орасида тарқалиб, епископия ва митрополия каби диний муассасалар ташкил этилган. Христианлар ўз динлари тарғиботидан ташқари, ҳукумдорларнинг саройларида табиб, олим ва тадбиркор сифатида ҳам давлат ишларида фаол иштирок этишган. Фақат араблар фатҳи бу анъанага барҳам берди [7:55].

VI асрда Марказий Осиёда гарчи султ султ тасодикий сурутда бўлса ҳам, настурийлик дини тарқалишда давом этган. Феофилакт Симокаттада ва Феофан Византийскийда Баҳром Чубин кўшинидаги баъзи бир туркларнинг пешонасида бут аломати бор эди деган жуда кизиқ маълумотлар сақланиб қолган. Оналар фарзандларини касалликлардан сақлаш ниятида ёш вақтида уларнинг пешоналарига шундай аломатларни чизган [10:182].

Дастлаб Турк ҳоконлигида христиан тарғиботи жуда оз натижа берди. Турклар ўз дунёқарашларини давлат тамоили даражасига кўтардилар, аммо кейинчалик ҳоконликни кулаши, қирғиндан омон қолганлар орасидаги уруш мафқурасидаги умидсизлик христиан таркиботчиларига кўл келди [4:271].

Ибн Ҳавқалнинг берган маълумотларига кўра: “Самарқандга қарашли аш-Шавдор рустоқида насронийлар тўпланадиган ибодатхона бўлиб, у ерда уларнинг хужралари, чиройли ва озода уй-жойлари бор. Мен у ерда ал-Ироқ насронийларидан бир неча кишини учратдим. Улар бу ерни қулай жойлашганлиги сабабли танлаганлар, ва унинг алоҳидалиги ҳамда соғлом иқлими сабаб бу ерга кўчиб келганлар. Ибодатхонанинг вақф ерлари бўлиб, баъзи одамлар ўзларини бутунлай шу ишга бағишлаганлар. Бу ер ас-Сўғднинг башқа ерларига қараганда анча баландда жойлашган бўлиб, Вазкарда деб аталади” [6:62]. Ибн Ҳавқалнинг берган маълумотларига қараганда настурийлик дини Мовароуннаҳрдан Сомонийлар даврида ҳам баъзи худудларда ўз аҳамиятини йўқотмаганини кўришимиз мумкин.

Насронийлик Дашт туркларининг авлодлари қарлуқ ва басмил уруғлари орасида XIII асргача сақланиб қолган. Шунингдек, кейинчалик шарқда уйғурлар орасида масихийлик пайдо бўлди.

Эрон ҳудудида V – VI асрларда мавжуд бўлган маздакийлик ҳаракати ва мафкуриси Марказий Осиёга кенг тарқалган. Маздакийлик ҳаракатига жалб этилган аҳоли (кадиварлар – ерсиз қарам зироатчилар) Бухорода исён кўтариб йирик ер эгаларининг ҳовли-жойларига ҳужум қилиб, вайрон қилганлар ва ерларни тортиб олганлар. Ўзларини яъни ер эгаларини эса қувғин қила бошлаганлар. VI асрнинг 80 йилларида Бухорода маздакийлик ҳаракати авжига чиқади. Бухорода рўй берган қўзғалондан Абохон (Абруй) устамонлик билан фойдаланади. Абруй исёнчиларнинг ёрдами билан 585 йили Пойканд шаҳрини эгаллаб ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлди. Ҳокимиятни кўлга олгандан сўнг у Бухорони қаттиққўллик билан идора қилишга киришади [9:142]. Абруйнинг зулмидан азият чеккан деҳқонлар ва бойлар Бухородан қочиб, Туркистон ва Тароз яқинида бир шаҳар қуриб уни Ҳамукент деб атадилар, чунки Бухородан қочиб кетган тоифанинг раиси бўлган бир катта деҳқоннинг исми Ҳамук эди. Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида келтирилишича; “Ҳамук” деб, Бухоро тилида гавҳарга айтилади, “кет” эса – шаҳар, яъни Ҳамукет “Ҳамук – гавҳарнинг шаҳри” демакдир. Бухоро тилида катта одамни “хамук”, яъни фалончи гавҳар дейдилар [1:91].

Бухородан асосан бой ва зодагонлар қочиб кетган бўлиб, шаҳарда қолганларнинг аксарини камбағал ва бечоралар ташкил этарди. Улар ўзларининг қочиб кетган саркардаларига одам юриб, Абруйнинг зулмидан қутқаришини сўрадилар. Шунда Ҳамукетдаги саркардалар турклар подшоҳи Қоражурин (Қорачўрин) ҳузурига ёрдам истаб боришади. Подшоҳ ўз ўғли Шери Кишварни катта қўшин билан Бухорога юборди. Шери Кишвар Бухорога келгач, Бойкандда Абруйни тутиб, асирликка олади. Сўнг унинг буйруғи билан бир катта қопни қовоқ ари билан тўлғизиб, Абруйни ўша қопга соладилар ва у қоп ичида ўлади. Шери Кишварга бу вилоят ёқиб қолиб, отасига хат юборади ва ундан бу вилоятни талаб қилиб, Бухорода туриш учун рухсат беришини илтимос қилади. Турклар ҳукмдоридан: “у вилоятни сенга бағишладим”, деган жавоб келгач, Шери Кишвар Ҳамукентга одам юбориб, “Бухородан қочиб кетган кишиларни ортга қайтариш ва қайтиб келганларнинг ҳар бири амирнинг яқин

кишиларида бўлиши” ҳақида буйруқ берди. Бухорога қайтиб келган гуруҳ орасида битта катта деҳқон ҳам бор эди, у қадимий деҳқонзода ва кўп даромадли ерларга эга бўлгани учун уни “Бухорхудот” дер эдилар ва Бухорода қолган кўплари унинг кадиварлари ва хизматкорлари эди. Шери Кишвар Бухоро шаҳристонини қурдирди ҳамда бир неча қишлоқларни бино қилди. Хитой подшоҳининг қизини келин қилиб Бухорога олиб келганларида унинг жиҳозлари орасида Хитойдан бир бутхона олиб келдилар ва уни Ромитонга ўрнатдилар [1:92]. Юқоридаги маълумотлар шуни кўрсатадики, дастлаб Марказий Осиё буддавийликнинг Хитойга тарқалишида транзит вазифасини ўтаган бўлса, кейинчалик қуда-андачилик орқали яна минтақага қайтиб, чуқур илдиз отиб борган ва жамиятнинг ижтимоий ҳаётида катта ўрин эгаллаган.

Марказий Осиёда мавжуд бўлган динлар орасида монийлик ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу таълимотнинг асосчиси Моний бўлиб, у III асрда Эронда яшаган. Моний мажусийлик, христианлик ва санавия (иккиланувчилар) мазҳабларини билган. У пайғамбарликни даъво қилган кишилардан ҳисобланади. Бу ҳақида Абу Райҳон Беруний ўзининг “Осор ул-боқия” асарида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Моний ўзининг Шопур ибн Ардаширга атаб ёзган “Шопурақон” номли китобининг бошида: “Ҳикмат ва яхши амаллар доимо (худонинг) элчилари вақти-вақти билан келтириб турганларнинг ўзидир. Бир замон у (ҳикмат ва яхши амаллар) Буд исмли элчи орқали Ҳиндистон мамлакатига, бир замон Зардушт орқали Эрон заминига ва бир замон Исо арқали Мағриб юртларига юборилган. Сўнгра бу охириги асрда мен Монийга – ҳақиқий худонинг элчисига – шу ваҳий туширилиб ва шу пайғамбар келтирилиб (мен орқали) Бобил заминига юборилди”, – деган. Яна асарда келтирилишича, Моний йигирма икки ҳарфдан фойдаланиб тузган инжилида ўзини Исо Масих хабар берган “Форақлит” ва “пайғамбарларнинг мухри” деб кўрсатган [2:241].

Моний ўз таълимотида ҳайвон сўйишни ва унга озор етказишни, олов, сув, ўсимликларга зиён етказишни – энг очиқ сўз билан – ҳаром қилган. Моний мазҳабининг тақводорлари ва зохидлари ўзларига фарз қилган қонунларни тузган. У қонунга кўра, бечораликни ихтиёр

этиш, шахватлардан юз ўгириш, узлуксиз рўза тутиш, имкони борича садақа бериш, бир кунлик таом ва бир кунлик кийимдан ортиғини ўзига ҳаром қилиш, жинсий алоқани тарк этиш, халқни даъват қилиб йўлга солиш учун доимо дунё кезиш шарт қилиб қўйилган. Улар ўзларининг эргашувчиларига ўз мулкининг 1/10 ни садақа қилиш, умрининг еттидан бирида рўза тутиш, биргина хотин билан чекланиш, даъватчиларга ғамхўрилик каби бошқа расм-русумларни фарз қиладилар [2:242].

Марказий Осиё аҳолиси ислом динини қабул қилгач, монийлар шиа ва исломия мазҳабларига таъсир этган [7:58]. Берунийнинг ёзишича, монийлар асосан ислом дини таъсиридан узоқ бўлган ўлкалардан паноҳ тонган.

VII ва VIII асрларда бутун Осиё турли динлар тарқалган ҳудудга айланди. Ғарбда ислом, шарқда буддавийлик, шимолда эса Эрон ҳудудидан сиқиб чиқарилган настурийлик ва монийлик динлари кенг тарқалди.

VII аср бошларида Марказий Осиё иктисодий ва маданий жиҳатдан юксалди, кишлоқ хўжалиги, хунармандчилик ва савдо жуда тез суръатлар билан ривожланди. Минтақа халқлари турли динларга эътиқод қилсада, ўзаро тинч-тотув ҳаёт кечирарди. Хитойдан Византиягача бўлган савдо йўлида Бухоро, Самарқанд, Чоч(Тошкент), Қошғар, Турфан каби шаҳарларда савдогар ва деҳқонларнинг хотинлари учун тилла тақинчоқлар ясалган. Лекин бу фаровонликнинг барчаси Сўғднинг Турк ҳоконлигига бўйсунуши натижаси эди [4:111].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёга ислом дини кириб келиши арафасида минтақада кўплаб диний эътиқодлар ва таълимотлар кенг ёйилган бўлиб, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни анчагина юқори бўлган. Баъзи таълимотлар давлат дини даражасигача кўтарилган ва ижтимоий-сиёсий ҳаётга бевосита катта таъсир кўрсатган. Бу даврда Марказий Осиё ҳудуди Турк ҳоконлиги таркибида бўлсада, 15 га яқин майда мустақил давлатчаларга бўлиниб кетган эди. Шу боис ҳар бир ҳудудда турли эътиқодий қарашлар мавжуд бўлган. Масалан Хоразмда бир неча асрлар давомида амалда бўлиб келган зардуштийлик таълимотига амал қилинса, Сўғд ва Фарғонада савдогарлар орқали кириб келган буддавийлик таълимоти кенг ёйилган эди. Бундан ташқари

ўлкада настурийлик, кўктангричилик, монийлик, маздакийлик каби таълимотларга ҳам эътиқод қилинган. Юқорида санаб ўтилган эътиқодий қарашлар ўлка халқлар ҳаётидан чуқур ўрин олганини, араблар Марказий Осиёни фатҳ этиб, ислом динини олиб киргач, маҳаллий халқларнинг барчаси исломни қабул қилишига қарийб бир ярим асрга яқин вақт кетганидан ҳам билиб олишимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, “Камалак” 1991.
2. Абу Райҳон Беруний. Осор ул-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия. (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). /Таржимон А.Расулов. Масъул муҳаррирлар: И.Абдуллаев ва О.Файзуллаев/. Т. “Фан” 1968.
3. Абул Аббос Аҳмад ибн Йаҳйо ал-Балазурий. Футух ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: ТошДШИ, 2017.
4. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Кристалл, 2003.
5. Жабборов И. Буюк Хоразмшоҳлар давлати: (Қадимий тарих саҳифалари) //Масъул муҳаррир: С.К.Камолов/. – Т.: Шарқ, 1999.
6. Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011.
7. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-сўғд муносабатлари. Монография. – Т.: ART-FLEX, 2010. – 220 б.
8. Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарқ. 2013.
9. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент. “Шарқ”, 2001.
10. Ўзбекистон ССР тарихи. II том. Бош таҳрир ҳайъати: Р.Х.Аминова ва бошқ. (Масъул муҳаррир Я.Ф.Ғуломов). Т., “Фан”, 1970.
11. History of civilizations of Central Asia. Volume III The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750 Editor: B. A. Litvinsky Co-editors: Zhang Guangda and R. Shabani Samghabadi. Multiple History Series UNESCO Publishing. 1996.